

Góp phần hoàn thiện phương pháp an kết trong nghiên cứu xã hội học

TRINH DUY LUÂN*

Trong kho tàng các phương pháp nghiên cứu của xã hội học ứng dụng, phương pháp trưng cầu ý kiến bằng an kết (bảng hỏi) ngày nay được sử dụng khá rộng rãi. Thực chất của phương pháp này là thông qua việc tiếp xúc với những con người cụ thể (những chuyên gia của một lĩnh vực nào đó, những đại biểu của các nhóm nhân khẩu - xã hội hay nhóm nghề nghiệp - xã hội nào đó), với những đại biểu dân cư nói chung, nhằm thu thập thông tin ban đầu về những vấn đề do người nghiên cứu đặt ra. Đây là phương pháp phổ biến nhất để thu thập thông tin ban đầu trong xã hội học bởi lẽ bằng phương pháp này, chỉ trong một khoảng thời gian ngắn (một vài tuần, thậm chí một vài ngày) chúng ta có thể đăng ký được những sự kiện hành vi, ý kiến của con người và cả những thông tin về quá trình cũng như kết quả hoạt động của họ. Tính chất phổ cập và những ưu điểm của phương pháp này là điều đặc biệt quan trọng và hấp dẫn đối với những ai muốn bắt đầu làm quen với xã hội học. Với các vẻ bề ngoài dường như khá đơn giản và hầu như không bị khước từ, người nghiên cứu sẽ đặt rất nhiều hy vọng là có thể nhanh chóng có ngay các kết quả nghiên cứu thông qua (u trả lời Của đối tượng nghiên cứu cho vấn đề xã hội học mà anh ta đặt ra.

Song, trên thực tế thì một phương pháp phổ cập nhất không có nghĩa là đơn giản nhất. Về thực chất, tiến hành một cuộc nghiên cứu xã hội học bằng an kết có thể xem như là việc xây dựng và giải một bài toán về một vấn đề xã hội cụ thể, với một mô hình và những biến số nhất định trên cơ sở giao tiếp bằng lời hoặc văn bản giữa những người tham gia nghiên cứu.

Việc tìm hiểu không kỹ lưỡng phương pháp nghiên cứu này, xem thường những chỉ dẫn nhỏ nhất, cũng như toàn bộ qui trình tiến hành một cuộc nghiên cứu đều có thể dẫn đến những kết quả không mong muốn, thậm chí tai hại. Nó có thể làm nảy sinh ảo tưởng về sự đơn giản của phương pháp, và do đó có sự đơn giản của một cuộc nghiên cứu xã hội học, sự đồng nhất xã hội học với một cuộc điều tra xã hội học cụ thể. Mặt khác lại có thể có một ảo tưởng khác: đánh giá quá cao phương pháp an kết, xem đó là phương pháp duy nhất, vạn năng, để rồi trong một số trường hợp lại trở lại hoài nghi vào chính phương pháp này, hoài nghi cả bản thân xã hội học như một khoa học.

Kết quả của các công trình nghiên cứu xã hội học thực nghiệm trong thời gian qua của chúng ta là đáng ghi nhận. Song nghiêm ngặt mà xét thì chất lượng thông tin ban đầu, thông tin thứ cấp cũng như các kiến nghị thực tiễn chưa được cao như mong muốn. Một trong số những nguyên nhân của tình hình này là việc triển khai nghiên cứu các vấn đề phương pháp luận, phương pháp hệ và kỹ thuật nghiên cứu xã hội hầu như còn bị bỏ trống. Một số ít các bài nghiên cứu đã cố lại chưa thật bám sát thực tiễn của các công trình nghiên cứu cụ thể. Điều này là dễ hiểu khi mà xã hội học như là một khoa học đang trong giai đoạn hình thành. Kinh nghiệm cho thấy là, trong giai đoạn đầu hình thành phát triển một khoa học ứng dụng, các nghiên cứu lý luận, phương pháp luận và phương pháp hệ thường chưa được chú ý đúng mức, bởi lẽ trước mắt cần phải cố sự tự khẳng định bằng các nghiên cứu ứng dụng, phục vụ những vấn đề cấp thiết của thực tiễn. Tuy nhiên, sau một thời gian nhất định, lôgic của sự phát triển khoa học buộc chúng ta phải trả lại cho các nghiên cứu về phương pháp luận và phương pháp hệ vị trí tương xứng của nó. Hơn nữa ở nước ta trong điều kiện hiện nay, cũng như trong tất cả các lĩnh vực sản xuất khác (xã hội học phải chăng là một lĩnh vực sản xuất thông tin?) vấn đề chất lượng sản phẩm đang là vấn đề sống còn được đặt lên hàng đầu. Thông tin xã hội học, các kiến nghị thực tế đóng góp vào việc quản lý sự phát triển kinh tế - xã hội của đất nước đang đòi hỏi phải có chất lượng ngày càng cao và điều này là một nhu cầu thực tế khiến chúng ta phải sớm trở lại với việc hoàn thiện hệ phương pháp và kỹ thuật nghiên cứu xã hội học. Kinh nghiệm cho thấy là chỉ có sự chú ý hoàn thiện một cách thường xuyên và kiên trì đối với các công cụ

* Phó tiến sĩ xã hội học - Trưởng phòng nghiên cứu xã hội học Đô thị - Viện Xã hội học.

ngiên cứu từng bước đi tới tiêu chuẩn hóa các điều kiện của những cuộc nghiên cứu xã hội học, trong đó có phương pháp an kết, mới có thể giúp đạt tới một trình độ phương pháp hệ cao, mới là cái bảo đảm cho độ tin cậy của các số liệu, nâng cao giá trị của các kiến nghị thực tế mà xã hội học đưa ra.

Chúng ta đã biết là quy trình của một cuộc nghiên cứu xã hội học bằng an kết bao gồm nhiều khâu, nhiều công đoạn được tiến hành đồng thời hoặc kế tiếp nhau. Chất lượng thông tin xã hội học nhận được vì thế cũng phụ thuộc vào mỗi khâu, mỗi công đoạn nghiên cứu. Có thể nói một cách hình ảnh là, trên mỗi khâu, mỗi công đoạn này, thông tin xã hội học đều có thể bị "khúc xạ" để cuối cùng cho ta những hình ảnh "gần gũi với hiện thực ở những mức độ khác nhau. Nhiệm vụ của việc hoàn thiện phương pháp luận, phương pháp hệ và kỹ thuật nghiên cứu chính là nhằm bảo đảm cho chất lượng thông tin thu được có độ chính xác cao nhất, nhằm triệt tiêu những "khúc xạ" làm sai lệch thông tin nhận được trong quá trình nghiên cứu.

Dưới đây, xin đề cập đến một công đoạn trong quy trình của một cuộc nghiên cứu xã hội học bằng an kết - công đoạn tiến hành phát và thu an kết, - một trong những công đoạn quan trọng của một cuộc nghiên cứu thực nghiệm. Trong công đoạn này chúng tôi lưu ý nhiều đến mối quan hệ giữa những người tham gia vào cuộc nghiên cứu và ban an kết như là một công cụ làm việc của họ. Công đoạn quan trọng này đã được đề cập khá chi tiết trong các cuốn sách về xã hội học cũng như các chuyên khảo về phương pháp xã hội học. ở đây chúng tôi muốn nhìn nhận nó như là một quá trình giao tiếp giữa những người tham gia vào cuộc nghiên cứu: nhà xã hội học (được hiểu là người lập ra chương trình nghiên cứu và an kết), điều tra viên và người được hỏi ý kiến. Không đi sâu vào các khái niệm của tâm lý học giao tiếp, chúng tôi chỉ xét hoạt động giao tiếp của 3 chủ thể vừa nêu như là quá trình tác động qua lại và sự trao đổi thông tin của họ.

Đối với nhà xã hội học, người được hỏi ý kiến không phải chỉ thuần túy là một nguồn thông tin. Điều quan trọng là anh ta (người được hỏi) cũng là một cá nhân hoạt động với ý thức và tự ý thức, luôn tác động tới nhà xã hội học và các điều tra viên, cũng như nhà xã hội học tác động đến họ trên các phương diện lý trí, tình cảm và ý chí. Trong quá trình giao tiếp sẽ phát hiện ra những nét chung và sự khác biệt trong quan điểm, sẽ đạt tới hoặc không đạt tới sự hiểu biết lẫn nhau, sự chuyển giao hoặc thu nhận những tri thức, những phong cách ứng xử. . . Nói tóm lại tất cả những người tham gia vào cuộc nghiên cứu loại này đều không giữ vai trò là chủ thể và khách thể tác động đơn thuần. Trong giao tiếp họ là những nhân cách tích cực (đương nhiên, ở các mức độ khác nhau). Họ không chỉ trao đổi các thông báo, ghi nhận sự đồng ý hay không đồng ý mà còn biểu hiện những thái độ xác định đối với tình huống giao tiếp, những điều kiện và phương tiện giao tiếp. Vì thế, người được hỏi ý kiến có thể trả lời các câu hỏi với ít nhiều suy nghĩ nghiêm túc và cũng có thể trả lời qua loa chiếu lệ. Họ cũng sẽ không ngần ngại gì mà không biểu lộ những thái độ như sản sàng hợp tác, thiện cảm, ưa thích hay lo ngại, bất hợp tác (tuy điều này không nhiều). Sau khi tiếp nhận câu hỏi, có thể họ chỉ trả lời một số câu, một số câu khác họ không trả lời vì không đủ kiến thức, một số câu khác nữa thì họ lại không muốn trả lời hoặc trả lời không trung thực. . . Ngoài ra hiệu quả của giao tiếp trong quá trình trưng cầu ý kiến còn phụ thuộc vào thái độ của người được hỏi với toàn bộ cuộc nghiên cứu nói chung, với những người tổ chức và các phương tiện để tiến hành nó. Những câu trả lời mà là xã hội học nhận được từ an kết có hàm súc về nội dung hay là ngẫu nhiên, qua loa, có phải là các câu trả lời độc lập hay là bị ảnh hưởng hoặc chịu sự tác động của người khác - tất cả những điều này phụ thuộc vào việc người nghiên cứu có biết tổ chức dưới hình thức cần thiết sự giao tiếp với người được hỏi ý kiến hay không.

Một điều đáng lưu ý nữa là, nếu xem quá trình thu nhận thông tin bằng phương pháp an kết (hay phỏng vấn bằng an kết) là quá trình giao tiếp thì thường đây là một quá trình giao tiếp không đối xứng. Có thể hiểu đơn giản đó là một chuỗi hành vi một chiều Hỏi-trả lời, mà về hình thức có cái gì đó như một sự hỏi thi hoặc tệ hơn, như lấy lời khai. Trong khi đó, giao tiếp thông thường lại mang tính đối xứng, tức là có sự thay đổi vai trò của người hỏi và người trả lời, vai trò nguồn phát và nơi thu nhận thông báo. Đặc điểm này của sự giao tiếp trong các cuộc trưng cầu ý kiến bằng bảng hỏi là một trong những nguyên nhân gây nên không khí tâm lý đặc thù khác với giao tiếp thông thường. Điều này, nhà xã hội học và các điều tra viên nhiều khi không nhận thấy do qua tập trung cho việc đạt mục tiêu khai thác thông tin tối đa ở người được hỏi. Hãy thử đặt chúng ta vào địa vị của người được hỏi. Họ sẽ nghĩ gì khi phải tự mình suy nghĩ (và tự viết ra) những câu trả lời, cho dù có sẵn, chỉ

cần nói "có" hoặc "không", hoặc là bị "lục vấn" suốt 30 phút về những vấn đề mà bản thân không bao giờ nghĩ tới?

Kinh nghiệm còn cho thấy thái độ của những người tham gia giao tiếp trong các cuộc trưng cầu ý kiến phụ thuộc nhiều vào các điều kiện bên ngoài (địa điểm, thời gian, giao tiếp, sự có mặt của người thứ ba, . . .) và các yếu tố bên trong (lợi ích, tính tích cực, khả năng của những người tham gia. . .). Trong số các yếu tố này, có những cái kích thích và có những cái gây khó khăn cho sự giao tiếp. ở đây đòi hỏi những người tham gia nghiên cứu (nhà xã hội học, đặc biệt là điều im viên ngoài kiến thức xã hội học cần phải có cả những hiểu biết và kỹ năng về tâm lý giao tiếp. Với những kiến thức này, những chủ thể nghiên cứu phải khai thác, kích thích, khơi dậy tính tích cực xã hội, thái độ hợp tác ở những người được hỏi ý kiến, đáp ứng những đòi hỏi của cuộc nghiên cứu.

Trên đây là nói về các chủ thể giao tiếp, còn về công cụ giao tiếp thì sao? Có thể nói ngay rằng, các an kết xã hội học hoàn toàn không phải là một phương tiện giao tiếp lý tưởng và bản thân nó, từ nội dung đến ngôn từ đều có tác động nhất định đến người trả lời, đến câu trả lời của anh ta, đến việc anh ta có muốn tham gia vào cuộc nghiên cứu hay không.

Chất lượng của thông tin xã hội học ban đầu phụ thuộc rất nhiều vào nội dung, phong cách và ngôn ngữ của an kết, vào mức độ phù hợp của an kết với những đối tượng nghiên cứu xác định. Nhà xã hội học, đương nhiên, luôn mong muốn sao cho mỗi người trả lời đều hiểu được ý nghĩa, nội dung, yêu cầu của từng câu hỏi. Song bất chấp mong muốn này, bất chấp việc các nhà xã hội học đều cố gắng làm cho lời lẽ của các câu hỏi trở nên dễ hiểu với các nhóm nhân khẩu - xã hội khác, cố gắng giảm tối đa kiểu hành văn khoa học của an kết, ngôn ngữ của các an kết vẫn khác lạ với ngôn ngữ thường ngày. Có một lý do là, từ trước tới nay, người ta thường định nghĩa an kết xã hội học như là một "công cụ để thu thập thông tin xã hội học ban đầu"¹, chứ không đề cập đến mặt thứ hai của nó - an kết như là một phương tiện giao tiếp giữa nhà xã hội học và người được hỏi ý kiến. Trong ý nghĩa như là một công cụ, an kết xã hội học có thể được xem như là sự phản ánh dưới hình thức đã được mã hóa một mảng hiện thực nhờ hệ thống các dấu hiệu xác định. Người được hỏi ý kiến phải cố nhiệm vụ giải mã lời văn và hiểu các câu hỏi của an kết tương ứng với ý đồ của tác giả - nhà xã hội học. Chỉ khi nào tác giả của bản an kết và người được hỏi ý kiến hiểu giống nhau về nội dung của các câu hỏi mới mong có được sự giao tiếp có hiệu quả, đạt được mục tiêu của nghiên cứu. Do cũng là lý do nảy sinh sự cần thiết phải trang bị những tri thức về ngôn ngữ đối với nhà xã hội học, cũng như phải có các biện pháp hỗ trợ trong phương thức tiến hành cuộc trưng cầu ý kiến bằng an kết, tạo ra những điều kiện thuận lợi hơn cho sự giao tiếp làm việc giữa 2 chủ thể của cuộc nghiên cứu.

Từ một số kiến giải trên đây, kết hợp với những quan sát thực tế một số cuộc nghiên cứu gần đây mà đối tượng là các nhóm nghề nghiệp - xã hội ở đô thị (nghiên cứu được tiến hành tại nơi làm việc), xin nêu lên một số vấn đề về việc tổ chức tiến hành nghiên cứu, góp phần vào việc hoàn thiện hơn nữa việc sử dụng phương pháp an kết trong nghiên cứu xã hội học.

1. Đối với công chúng rộng rãi, xã hội học vẫn còn là một thuật ngữ mới mẻ, và để hiểu đúng bản chất của bộ môn này không thể chỉ thông qua các an kết xã hội học. Việc tuyên truyền các tri thức phổ thông về xã hội học chúng ta cũng chưa làm được nhiều, nhất là trong dân cư nông thôn. Với trình độ văn hóa chung và dân trí nói chung ở ta, mỗi người dân còn rất bỡ ngỡ và lúng túng khi một lúc nào đó trở thành một "đơn vị nghiên cứu" trong mẫu nghiên cứu mà nhà xã hội học đã chọn. ở đây có yếu tố tâm lý, có yếu tố về trình độ hiểu biết và cách biểu đạt ý kiến. . .

Từ thực tế này, chúng tôi cho rằng, trong điều kiện của ta, cần hạn chế sử dụng và tránh lạm dụng phương pháp an kết tự ghi, đặc biệt là phương thức người được hỏi tự điền an kết mà không có mặt điều tra viên (gửi lại an kết, cho mang về nhà điền và nộp lại ngày sau. . .)

¹ Sách công tác của nhà xã hội học M, 1983, tr. 383.

2. Cũng cần hạn chế sử dụng phương thức tiến hành phát an kết theo nhóm tại nơi làm việc với phương châm "nhanh gọn". Trong cách thức tiến hành này, có hàng loạt yếu tố bên trong và bên ngoài ảnh hưởng xấu đến chất lượng thông tin thu được (địa điểm, thời gian tiến hành, điều kiện cần thiết để "khởi động" bầu không khí tâm lý hợp tác với người nghiên cứu, thời gian cần thiết để hiểu câu hỏi. . .). Mặc dù ở đây chúng ta đạt được 2 hiệu quả: nhanh chóng và tốn ít chi phí. Song tất cả những "hiệu quả này lại phải trả giá bằng chất lượng thông tin thu được. Khi xem xét công đoạn phát và thu an kết như là một hoạt động giao tiếp, cần bổ sung và tăng cường tính chất giao tiếp này bằng phương thức đối thoại trực tiếp giữa điều tra viên và người được hỏi ý kiến (thực chất là tiến hành phỏng vấn theo nội dung của an kết). An kết là công cụ thu nhận thông tin và là một phương tiện giao tiếp, song, vai trò cực kỳ quan trọng thuộc về các chủ thể giao tiếp và kỹ năng tạo bầu không khí giao tiếp cần thiết từ phía điều tra viên.

Việc định hướng thiên về tổ chức phát an kết theo nhóm tại nơi làm việc nhiều khi khiến người ta lãng quên phương thức nghiên cứu được tiến hành theo mẫu lãnh thổ - phỏng vấn tại nơi ở, một phương thức mà ưu việt của nó đã được thừa nhận trên thế giới. Bằng phương thức phỏng vấn theo an kết tại nơi ở, việc sử dụng an kết sẽ khắc phục được một loạt yếu tố về một giao tiếp giữa người nghiên cứu và người được hỏi ý kiến. Đây là phương thức cho phép gắn các đại biểu của nhóm xã hội được nghiên cứu với môi trường xã hội hẹp (gia đình, quan hệ xã hội nơi cư trú) mà nhà xã hội học có thể đưa vào nội dung an kết cũng như bằng phương pháp hỗ trợ là phương pháp quan sát.

3. Vấn đề còn lại là đội ngũ điều tra viên và phỏng vấn viên. Kinh nghiệm của các nhà xã hội học Liên Xô đáng để chúng ta suy nghĩ. Thoạt nhìn phương thức tiến hành các cuộc trưng cầu ý kiến bằng an kết với lực lượng điều tra viên được huy động tức thời, hầu như không phải trả thù lao (chủ yếu là các cán bộ thuộc các bộ phận khác nhau của Viện nghiên cứu) dường như là phương thức linh hoạt và ít hao tổn nhất. Tuy nhiên với đội ngũ điều tra viên được tập hợp tức thời như vậy, sẽ không thể có sự đánh giá sơ bộ và tuyển chọn tương ứng về tâm lý và tri thức. Việc huấn luyện cấp tốc, chủ yếu bằng lời, việc họ tham gia có tính chất thẳng hoặc hay 1 lần vào các cuộc nghiên cứu không làm cho họ chú ý nắm vững các kỹ năng làm việc, không chú ý nâng cao trình độ nghiệp vụ điều tra viên. Họ không có đầy đủ quan niệm về đòi hỏi của công việc với tinh thần trách nhiệm cao. Còn về mặt chi phí, thì đã có những cuộc nghiên cứu quy mô toàn quốc mà Viện Xã hội học thuộc Viện hàn lâm khoa học Liên Xô tiến hành, đã phải huy động tới 2.000 lượt cộng tác viên của Viện tham gia. Kết quả là chỉ riêng tiền công tác phí từ Moxkva đi các địa phương cho số cộng tác viên này đã qua tổng số tiền dùng để chi trả cho một đội ngũ điều tra viên chuyên nghiệp chừng 300-400 người trong cả năm (2). Thế mà rốt cuộc, chất lượng thông tin thu được cũng vẫn không thể gọi là cao.

Với hình thức tổ chức đội ngũ điều tra viên, có lẽ còn nhiều điều phải nghiên cứu, song một điều chắc chắn là, khi tiến hành các nghiên cứu theo mẫu lãnh thổ với các đơn vị nghiên cứu là hộ gia đình, vai trò chất lượng của đội ngũ điều tra viên phải là một khâu cần được chú ý trên mọi phương diện. Và sau cùng, như là một phương hướng lâu dài để hoàn thiện phương pháp hệ, kỹ thuật và tổ chức nghiên cứu, đó là việc cần phải từng bước tiêu chuẩn hóa quy trình và điều kiện của một cuộc nghiên cứu xã hội học bằng an kết, là đòi hỏi ngày một cao về phương pháp luận và phương pháp hệ, cũng như phải hạn chế những nghiên cứu vội vã, chạy theo thời gian và mang tính chất chữa chạy. Vội vã thường hay hỏng việc, như người xưa vẫn căn dặn. Tài liệu tham khảo

1 *Sách công tác của nhà xã hội học*, M 1 983

2. I. A. Butenko. *Trưng cầu ý kiến bằng an kết như là sự giao tiếp của nhà xã hội học với người được hỏi ý kiến*. M. 1989.

3. E. M. Ermolova. *Ngôn ngữ của người được hỏi ý kiến, ngôn ngữ của an kết*. Tạp chí "Nghiên cứu xã hội học" Viện Xã hội học Liên Xô. No 1/1987, tr. 97 - 104.

4. V. G. Andreenkov; O. M. Maslova. *Cơ sở thực nghiệm của khoa học xã hội học*. Tạp chí "Nghiên cứu xã hội học". Viện Xã hội học Liên Xô. No 6/1987, tr. 111-117.

(2) Xin xem: V. G. Andreenkov; O. M. Maslova. *Cơ sở thực nghiệm của khoa học xã hội học*. tạp chí: "Nghiên cứu xã hội học". Viện Xã hội học Liên Xô. No 6/87, tr. 111 -117.